

Sodobna romana o drugi svetovni vojni v njihovih tranzicijskih kontekstih

Vanesa Matajč

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana

<https://orcid.org/0000-0001-7306-0766>

vanesa.matajc@ff.uni-lj.si

*Članek primerjalno analizira motivno-tematska razmerja dveh sodobnih romanov, v katerih je časovno središče zgodbe obdobje II. svetovne vojne, s sodobnim znanstvenim zgodovinopisjem in spominopisjem o vojni v njihovih referenčnih kulturnih prostorih. Na vojno v slovenskem prostoru se nanaša slovenski roman Alojza Rebule *Nokturno za Primorsko* (2004), na vojno v estonskem prostoru pa roman *Ko golobice izginejo* (2012) finske pisateljice Sofi Oksanen. Primerjalna analiza temelji na aplikaciji novohistoristične primerjalne analize »tekstov in kontekstov« v teorijo kulture spominjanja. Kombinacija obeh pristopov pokaže, da se oba romana kot literarna teksta motivno-tematsko ujemata z njunima zgodovinopisnima in spominopisnima kontekstoma v obdelavi novih, predhodno relativno zamolčanih tem spomina na II. svetovno vojno in njene specifične geopolitične konsekvence v obeh (re) nacionaliziranih kulturnih prostorih. *Nokturno* oblikuje eno, *Golobice* pa množstvo sintetično povezanih podedovano-spominskih tem, ki so se predhodno vzdrževale predvsem v domeni komunikacijskega spomina in predstavljajo t. i. razdeljeni spomin. Primerjalna analiza tako vodi v sklep, da oba romana s svojima strukturacijama pripovedi očitno sodelujeta v sodobnem, tranzicijskem preformiranju kulturnega spomina na to, še bližnjo in živo preteklost vojne in njenih geopolitičnih konsekvenc v njihovih zgodbeno-referenčnih kulturnih prostorih (re)konstituiranih nacionalnih držav.*

Ključne besede: literatura in vojna / slovenska književnost / finska književnost / kultura spominjanja / druga svetovna vojna / nacionalna identiteta / Rebula, Alojz: *Nokturno za Primorsko* / Oksanen, Sofi: *Ko golobice izginejo*

Uvod: dejavnik naroda in druga svetovna vojna v srednji in vzhodni Evropi

V postsocialističnem prenavljanju kulturnega spomina skupnosti novih ali rekonstituiranih nacionalnih držav »Vzhodne Srednje«¹ Evrope je prav obdobje II. svetovne vojne ter njenih specifičnih politično-ideoloških okoliščin (in iz tega izhajajočih povojnih konsekvenc) v prostoru posamezne skupnosti tisto obdobje, ki še posebej intenzivno proizvaja t. i. razdeljeni spomin. Vzrok za to lahko iščemo v medvojni kritični ogroženosti samega obstoja posameznih etničnih, nacionalno samopredeljenih skupnosti, ko so okupacijski režimi na njihovih poselitvenih ozemljih izvajali bodisi politiko asimilacije v agresorjevo skupnost bodisi likvidacije za to »neprimernih« skupnosti. Zgodovina teh kriznih, limitnih razmer v obdobju okupacije ozemelj pa je v devetdesetih letih 20. stoletja, po propadu večnacionalnih socialističnih držav (ZSSR, SFRJ) in z razveljavljanjem njihovega politično-ideološko univerzalističnega zgodovinopisja v teh prostorih izpostavljena prevrednotenju (prim. Calic, Kuljić, Lukić idr.)² v (re)konstituiranih nacionalnih državah:³ glede na postsocialistični »povratek« k nacionalni ideologiji, ki jih je utemeljila, se zdi vodilni vidik prevrednotenja konfliktno vprašanje, ali in kako je bil ta *ali* oni način preživetja konstruktiven za preživetje celotne nacionalne skupnosti in s tem tudi za njeno sodobno politično emancipacijo v suvereni nacionalni državi. Če torej II. svetovna vojna v sodobni skupni zgodovini nesporno pomeni

---

¹ »Pojem Vzhodne Srednje Evrope [prevod pojma: gl. Dović 167] smo izbrali zato, ker so alternativni pojmi Mitteleuropa, Srednja Evropa in Vzhodna Evropa [...] preobremenjeni s preteklimi imperialnimi oziri.« Gre za »neke vrste ozko nevtralno cono med na zahodu nemško in na vzhodu rusko politično in kulturno oblastjo, trak, ki se razteza od baltiških do južnoslovanskih dežel in Albanije.« (Cornis-Pope, Neubauer 4)

² Calic (prim. 438) v obdobju razpada ZSSR in SFRJ zaznava odkrit nastop »desničarskih in nacionalističnih opozicionalcev« zoper komunistični režim. Kuljić (227) ugotavlja, da tranzicijsko soočenje s preteklostjo poteka na »javnem, družbeno zaželenem in ritualnem ozadju antikomunizma.« V soočenju s preteklostjo deluje tudi književnost: »preobrat v l. 1989 pogosto pomeni preprosto zamenjavo komunizma [...] z nacionalistično ideologijo. Na ta način so že v osemdesetih letih sprejeli spremembo mnogi srbski in hrvaški zgodovinski romani« kot »nacionalistični zgodovinski romani«, kar Jasmina Lukić (482) zazna sicer v »mnogih postsocialističnih deželah«.

³ Ker herderjanska »matrica« imaginiranja naroda (prim. Juvan, *Prešernovska* 327) vključuje dejavnik ozemlja kot poselitvenega prostora nacionalno opredeljene skupnosti, je dejavnik nacionalne kolektivne identitete v okupiranih prostorih načeloma še okrepljen.

krizno-obdobno preteklost tedaj ozemeljsko okupiranih skupnosti, pa sodobno spominjanje vojne v postsocialističnih družbah srednje in vzhodne Evrope izraža »spomin v krizi«, ki naj bi bil značilen za tranzicijska obdobja (prim. Kuljić 118). Izraža ga lahko tudi sodobni roman, ki tematizira II. svetovno vojno v prostorih (re)konstituiranih nacionalnih držav. Kako? To vprašanje bo vodilo primerjalno analizo dveh sodobnih romanov v njihovih motivno-tematskih razmerjih s sodobnim znanstvenim zgodovinopisjem in spominopisjem iz njihovih zgodbeno-referenčnih prostorov, ki sta dve (re)konstituirani nacionalni državi. Za primerjavo sta izbrana romana Alojza Rebule *Nokturno za Primorsko* (2004) in Sofi Oksanen *Ko golobice izginejo (Kun kyyhkysset katosivat, 2012)*,⁴ in sicer zaradi mnogih skupnih značilnosti referenčnih prostorov njihovih zgodb v času II. svetovne vojne in okrog nje.

Zgodovinsko-referenčne podobnosti v obeh primerjanih romanih

Rebulov *Nokturno za Primorsko* se po jezikovnem in motivno-tematskem kriteriju umešča v slovensko književnost. Referenčni prostor romana je Primorska kot zahodni obmejni prostor večinsko slovenske etnične poselitve večinsko slovenske, referenčni zgodovinski čas pa zgodba okvirja (gledano od konca proti začetku) v prve mesece po II. svetovni vojni s tedanjo stalinistično prakso socialistične oblasti (tedaj v večnacionalni državi FLRJ, pozneje SFRJ) ter pred njo medvojnega nacističnega režima (tedaj v coni Adriatisches Küstenland) ter pred njim pred- in medvojnega fašističnega režima (ki l. 1922 prevzame oblast v Kraljevini Italiji). Roman prikazuje nasilje vseh treh režimov

⁴ Izbor tega romana, ki se nanaša na preteklost prostora z večinsko estonsko etnično poselitvijo, izhaja tudi iz začudenja, ki ga je po izidu (2008) vzbudila monografija *The Columbia Literary History of Eastern Europe Since 1945*. Monografija obravnava fikcijo v zgodovinskem kontekstu vladavine socializma (in malce po njenem koncu) v Jugoslaviji, Bolgariji, Madžarski, Češkoslovaški, Poljski itn. (prim. Segel 13–14), vendar je obsežen del vzhodnoevropskih književnosti v nacionalnih jezikih skupnosti, ki so bile prej podrejene ZSSR, skoraj prezrt, čeprav je monografija izšla skoraj dve desetletji po perestrojki. Razlog za takšno redukcijo ne more biti razlikovanje med socialističnimi državami izven tedanje ZSSR in republikami v ZSSR, ker to možnost spodnese vključitev nekaterih »postsovjetskih« književnosti: kratka obravnava ukrajinske (327–328) in litovske (319–326), bežna omemba »postsovjetske Belorusije« (319, 327), za književnosti Latvije in Estonije pa se zdi, kot da ne obstajata. To je še bolj osupljivo spričo dejstva, da prav ti dve in litovsko dodatno povezuje baltski (regionalni kulturni) kontekst zelo očitne skupne zgodovine 20. stoletja.

nad slovenskim primorskim prebivalstvom, najbolj množično in najhujše v času II. svetovne vojne.

Roman S. Oksanen *Ko golobice izginejo* se po jezikovnem kriteriju umešča v sodobno finsko književnost: izvorno je bil napisan v finščini. A brez poznavanja tega podatka bi ta roman, sodeč po njegovi motivno-tematski strukturi, prej umestili v estonsko književnost, saj so dogodki njegove zgodbe umeščeni v prostor večinsko estonske poselitve, literarne osebe pa so iz estonske skupnosti. Avtorico, ki je potomka finsko-estonskih prednikov, s tem prostorom in skupnostjo povezuje »podedovani spomin« na še bližnjo rodbinsko preteklost. Prikazani čas dogajanja je osredinjen na II. svetovno vojno, a tudi na čas (do l. 1966), ko se kot neposredna posledica vojne ustvarja »razdeljeni spomin«. Gre torej (gledano od konca proti začetku zgodbe) za čas sovjetskega socialističnega režima v okviru ZSSR, pred tem pa nacističnega in pred tem prvega, predvojnega sovjetskega režima v estonskem prostoru. Roman prikazuje nasilje obeh režimov nad estonskim prebivalstvom, najhujše v času vojne. Vojni čas je posebej obsežen repozitorij (razdeljenih) spominov v obeh prostorih.

Golobice S. Oksanen in Rebulov *Nokturno* družita še dve važni zgodovinsko-referenčni podobnosti: oba romana se nanašata na bližnjo preteklost dveh različnih nacionalnih skupnosti, ki pa sta se v 20. stoletju močno angažirali v separatističnem tipu nacionalizma (kot ga opredeli Joep Leerssen), v težnji po konstituciji neodvisne nacionalne države.⁵ V času II. svetovne vojne je nacionalni vidik kolektivne identitete kritično ogrožen. Dodatno zastruje to ogroženost (in intenziteto nacionalno-identitetnega dejavnika) še prostorsko-identitetna podobnost: oba romana izpostavljata obmejnost vsak svojega dogajalnega prostora, *Nokturno* romansko-slovanski obmejni prostor, ki je bil v fašistični perspektivi »terra irredenta« in s tem objekt italijanizacije, *Golobice* pa prostor, ki je bil z lokacijo med Srednjo, Vzhodno in Severno Evropo⁶

⁵ »[O]ba mala naroda sta bila skozi zgodovino večinoma pod tujimi oblastniki, a nikoli nista opustila sanj in prizadevanj za lastno, neodvisno državo.« (Potrč 381) Zgodovina estonske države se prav tako kot slovenske začenja ob izteku I. svetovne vojne: estonski deklaraciji neodvisnosti (februar 1918) sledi nemška okupacija, ki sproži vojno za neodvisnost, po njej pa (drugače od slovenske zgodovine) suvereno Republiko Estonijo leta 1921 pravno prizna antanta. Pakt Ribbentrop – Molotov (23.8. 1939) Estonijo umesti v sovjetsko interesno cono in je nato priključena Sovjetski zvezi.

⁶ V 20. stoletju je postala važna tudi (morska) obmejnost s Finsko, tako v zavezniškem sodelovanju zoper ZSSR in Tretji rajh kot tudi v kritični presoji poveljne zahodne »konstrukcije drugega«: poveljna geopolitična obmejnost z »Zahodom« oblikuje zgodbo avtoričinega prvega romana, *Stalinove krave* (2003). Njen roman *Očiščenje* (2008) pa

zgodovinsko nenehno »objekt« kolonizacijske prilastitve ter germanizacije oz. (zlasti po vojni) rusifikacije.

Metodološki ekskurz: teorija kulture spominjanja in novi historizem

Predpona *post-* signalizira, da postsocialistične družbe opredeljuje nanašanje na *neposredno predhodne* družbenozgodovinske okoliščine, ta preteklost pa je zaradi svoje časovne bližine dejansko neločljiva od sedanjosti, saj je bila doživeta v neposrednih izkustvih še živih sodobnikov ali pa sicer nič več živih, vendar generacijsko najneposrednejših prednikov. Njihova izkustva so v njihovih spominskih obdelavah in ustno-komunikacijskih prenosih (prim. Assmann 49) posredovala doživljanje te preteklosti prvi in drugi generaciji potomcev, v katerih deluje kot »podedovani spomin«, tudi: »postspomin« (gl. Hirsch), posebej ko gre za travmatične dogodke skupnosti. Te »žive« spominske vsebine intenzivno soustvarjajo sedanjost. V tranzicijskem, »post«-obdobju se te neposredno- ali »podedovano«-izkustvene osebno-spominske vsebine šele oblikujejo v kolektivno relevantne teme, ki se bodo (ali pa ne) zatrdile in vgradile v prenovljeni kulturni spomin skupnosti postsocialističnih družb: v tej fazi zaradi različnosti izkustev in posledično divergentnega vrednotenja še bližnje preteklosti soustvarjajo (za tranzicijo torej značilen) »spomin v krizi, v katerem se porodi potreba po izboru vsebin, ki osmišljajo vedenje in delujejo integrativno ter mobilizirajo in okvirjajo delovanje« (Kuljić 118). Sodobni roman, ki se (ne le v postsocialističnih družbah) nanaša na še bližnjo preteklost »svojega« referenčnega prostora, v različnih žanrih, kot so med drugimi roman časa (*Zeitroman*), biografski, avtobiografski, pričevanjski, heteropričevanjski roman (in tudi biofikcija) itn.,⁷ soustvarja selekcijo in literarno-reprezentacijsko oblikovanje podobnih si osebno-spominskih vsebin v kolektivno relevantne motive in predvsem teme kulturnega spomina.

Motiv in tema sta »izrazito relacijski, kontekstno pogojeni in medbesedilni shemi predstavljanja« oz. »se uvrščata med 'družbene okvire spomina'«. (Juvan, *Literarna* 280) Motivno-tematsko strukturiranje

---

kritično prikazuje obmejnost z »Vzhodom«: v središču zapleta sta potomka estonskih priseljencev v Rusijo in stara sorodnica v (post)socialistični Estoniji.

⁷ V slovenski literarni vedi za žanrsko identiteto romana časa gl. Hladnik (zlasti 8, 35), za problematiko historiografske metafikcije v conu postspomina gl. Koron, za pričevanjski in pričevanjsko-referenčni roman gl. Matajč (»Medbesedilna razmerja«), na splošno o specifični žanrov »med dokumentarnostjo in fikcijo« gl. Sivec Skrt.

še bližnje preteklosti II. svetovne vojne v sodobnem romanu s tem utemeljuje metodološko aplikacijo novohistorističnega *creda* o »tekstih in kontekstih«, ki »neločljivo krožijo« (Veeseer xi), v teorijo kulture spominjanja. To ponuja hipotezo, da je v kulturnih prostorih postsocialističnih družb (re)konstituiranih nacionalnih držav razvidna močna motivno-tematska medbesedilnost sodobnega romana (kot literarnega teksta) o še bližnji preteklosti z referenčnim kontekstom sodobnega znanstvenega nacionalnega zgodovinopisja in spominopisja. Potencial njune usklajenosti povečuje skupni vidik *nacionalne* relevance izbranih tem, s katerimi se prenavlja kulturni spomin nacionalne skupnosti. V obsegu tega članka je mogoče samo zasnuti preverjanje hipoteze, torej s primerjalno analizo samo dveh romanov v njihovih razmerjih s konteksti. Pozornost pa je pri tem usmerjena seveda tudi na roman kot literarno zvrst, ki »komunicira« v specifikah literarnega diskurza in s tem vsaj načeloma razpira tudi prenekatero ambivalence v posplošeni prenavljeni podobi nacionalne preteklosti, posebej v odnosu do politično-ideološko tendenčnih prilastitev nacionalno-kolektivno relevantnih tem. (In ker članek obravnava literarno artikulacijo tem, ob katerih se je vzpostavljala »razdeljeni spomin«, spomin pa je – v razliki z zgodovino – vselej emotiven (prim. Kuljić 114), se zdi na mestu pripomba, da je predmet članka sam način (oz. en njegov vidik), kako se dogaja preformiranje kulturnega spomina, ne pa kakršna koli že politično-ideološka in/ali emotivna »vrednotenja« rezultatov analize.)

Rebulov roman *Nokturno za Primorsko* (2004)

Zgodba romana je osredinjena na protagonista, ki ga bistveno opredeljujeta duhovniško poslanstvo in nacionalna kolektivna identiteta. Dogodki iz življenja Florijana Burnika so nizani v časovnem razponu od začetkov njegove duhovniške službe do njegovega izginotja. Zgodovinsko-kontekstni čas zgodbenih dogodkov na Primorskem sega od dvajsetih let 20. stoletja do povojnega poletja 1945. Motivika romana vključuje številne eksplicitno ali implicitno prepoznavne zgodovinske dogodke in osebe, ki jih je dokumentiralo sodobno znanstveno zgodovinopisje. Med dogodki in osebami so posebej prepoznavni npr. konkordat med Vatikanom in Musollinijevo fašistično vlado ter njegove konkretne posledice za delovanje katoliške Cerkve v primorsko-slovenski skupnosti, nemški katoliški protinacistični časopis *Der gerade Weg* in njegov urednik Fritz Gerlich in njegova smrt v nacistično-režimskem terorju nad politično opozicijo, antifašistična

dejavnost Virgila Ščeka in drugih pripadnikov tajne organizacije primorske slovenske duhovščine (prim. Pelikan, *Tajno*), kapitulacija Italije kot ene od sil osi v II. svetovni vojni, prodor nemške vojske skozi Gorico, navzočnost in ofenziva nacistično-armadne 162. turke-stanske divizije (Pirjevec 383 in 466, prim. Cerkvenik), navzočnost partizanskega IX. korpusa itn. Prav tako vključuje roman številne motivne reference na znanstveno-zgodovinsko dokumentirane in v spominopisju prikazane pojave, ki so oblikovali vsakdanja izkustva, shranjena v kolektivnem spominu primorske skupnosti: to so npr. italijanske učiteljice v šolah in drugi pojavi, značilni za »kolonijo v bližini«,⁸ fašistično-režimske konfinacije slovenske inteligence (tudi protagonista romana), nacistično-režimske deportacije v koncentracijska taborišča, požiganje vasi in druge oblike vojnega terorja, načini podpiranja OF in partizanskih enot, komunistična zborovanja, pojavi povojnega nasilja itn.

Struktura pripovedi sledi političnozgodovinskemu sosledju treh režimov in vsakega od treh delov romana uvaja motto. Prvi motto se nanaša na utemeljitveni narativ primorskega upora: poimensko priključuje spomin na žrtve iz vrst prvega antifašističnega in hkrati slovenskega narodnoobrambnega gibanja, tj. organizacije T.I.G.R. »To je bil čas, ko so čez Vipavsko dolino vršeli demoni in je Nanos čakal na kres v spomin Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča ...« (Rebula 4) Motto I. dela romana, ki prikazuje predvojno fašistično nasilje nad slovensko skupnostjo, s tem torej sugerira napoved oboroženega odpora v vojni, ki ga bo prikazoval središčni, drugi del romana. Predvojni upor T.I.G.R.-a ni bil utemeljen v komunistični ideologiji in zato predhodno ni bil posebej izpostavljan, je pa bazoviške žrtve kot antifašistične upornike močno vzdrževal primorsko-slovenski kulturni spomin. V postsocialističnih okoliščinah se izpostavlja v državno (in tudi meddržavno, v kontekstu čeznacionalne skupne/deljene zgodovine) organizirani komemorativni praksi, zdaj uradno vgrajen v vseslovenski kulturni spomin oz. nacionalno zgodovinsko.

Motto II. dela romana sugerira vojni čas dogajanja po nemški okupaciji: »To se je godilo ono pomlad, ko je nemška turkmenistanska divizija prečesavala Trnovski gozd ...« (Rebula 84). V tem delu pripoved povezuje motive civilne, tudi duhovnikove podpore OF partizanstvu

⁸ Koncept »kolonije v bližini« (*proximate colony*) vpelje Robert Donia. Za povezavo s Primorsko, pod fašizmom v okviru Julijske krajine, gl. Matajč (»Border Fascism«): predvojna fašistična politika asimilacije »drugorodcev« in nasilje nad nelojalno primorsko-slovensko populacijo je v slovenski književnosti, ki se nanaša na ta prostor in čas, predstavljano v značilnostih »kolonije v bližini«.

z motivi nemško-armadnega terorja in represalij nad civilisti v vojni vsakdanjosti. »Sunek vrat, brez trkanja, kot vdor zgodovine. 'Heil!' [...] 'Svojim faranom boste sporočili, da bo vas v štiriinštiridesetih urah požgana.' 'Požgana?' 'Zaseda je napadla naš tovornjak.' [...] 'Kar je ljudi, bodo odpeljani.'« Protagonist to prepreči s sklicem na oficirjevo vero. A to je izjema v okupacijskem terorju. »Komen so požgali nekaj tednov po zasedi v bližini vasi.« (Rebula 105, 107) Temu se pridružujejo motivi uvoza ideološkega razkola na komunizem in politični katolicizem iz osrednjeslovenskega prostora v obmejni primorski. Na koncu II. dela se protagonist sooči s strašno posledico notranjega razkola tudi v partizanstvu, v katerem prevzema izvajanje oblasti stalinistična praksa. Protagonist poslušá pripoved, kako se je predvojni komunist Ferdo uprl vosovcu: »'Ali bomo komunisti ali samo tehniki revolucije?'« (ibid. 137). Čez čas protagonist uzre Ferdovo truplo v gozdu, čeprav naj bi bil mrtvec po informacijah štaba na neki nalogi. »Morda niso bili mučenci samo na katoliški strani ...« (ibid. 150). Zadnji stavek se motivno (in idejno-sugestivno) povezuje s prizorom, ki sledi: opisom nacistične aretacije nemškega katoliškega protinacista Gerlicha, o čemer bere protagonist, potem ko pokoplje Ferda. Nacistična deportacija v Dachau doleti tudi protagonista.

Tretji motto sugerira povojni čas dogajanja: »To je bilo onega čudovitega maja, ko je povratnik iz Dachaua padel na kolena in poljubil most na Soči ...« (ibid. 154). Večina pripovedi III. dela obsega motive stalinističnega terorja oblasti nad vsakomer, ki ji ne izkazuje brezpogojne pokorščine, te motive pa povezuje zlasti tudi z oblastnim (politično-ideološko univerzalističnim) razvrednotenjem nacionalne identitete. Protagonistu je kot duhovniku pripisan status narodnega izdajalca. Ravnanje oblasti je (tako kot bo – precej obsežneje – tudi v romanu S. Oksanen) prikazano kot očitno ideološko ponarejanje biografskih dejstev (osebne zgodovine) v zaporedju treh zaslišanj protagonista, od katerih so očitki v zadnjem ali neresnica ali absurd. Ob absurdnosti obtožbe, da je narodni izdajalec, se protagonist prvokrat zoperstavi povojni oblasti kot »socializmu«. Nakazano je, da to pomeni njegovo (tajno) smrtno obsodbo. »Po treh dneh so našli nad stezo pri skalovju njegov brevir, še višje pa njega, pokritega z dračjem.« (Rebula 199) Odlomek, ki sledi in je tudi zaključek pripovedi, ponovno sugerira podobnost v idejni drži resnične zgodovinske osebe, nemškega katoliškega antinacista Gerlicha, in Rebulovega fiksijskega lika duhovnika.

Idejni okvir romana (kot pogosto v Rebulovem opusu) nastaja v orisu razmerja med katoliško vero/Cerkvijo in narodom: v dialogih

in refleksijah se protagonist sooča »z enim od temeljnih vprašanj slovenske zgodovine prve polovice 20. stoletja, z vprašanjem t. i. ideološkega 'reda vrednot'«. (Pelikan, *Zgodovinski* 47) Pripoved vodi ideja neločljivosti religiozne (katoliške) in nacionalne (slovenske) kolektivne identitete (ki temeljno opredeljuje protagonista), pri čemer je druga, nacionalna identiteta, višje osmišljena s prvo, religiozno. Zgodovinopisne raziskave so pokazale, da je ideologija političnega katolicizma na Slovenskem pred II. svetovno vojno vgradila dejavnik naroda v katoliško kolektivno identiteto, ki jo je pripisala slovenski skupnosti kot dominantno. Etnocidna politika okupatorjev (italijanizacija, germanizacija) v okupiranih slovenskih prostorih je sprožila upor, v katerem je v času II. svetovne vojne vodstvo prevzela komunistična ideologija kot ideološka opozicija političnemu katolicizmu. Vojne razmere se v osrednjeslovenskem prostoru sprevržejo v državljansko vojno. V obmejnem primorskem prostoru »kot narodno povsem sprejemljive sobivajo vse oblike upora, ne glede na ideološke razlike« (Pelikan, *Zgodovinski* 48), vendar tudi obmejni prostor ni imun na »uvoz« razkola: Rebulov roman ga eksplicitno posreduje v protagonistovih (polemičnih) dialogih s številnimi ideološko zelo različnimi sogovorniki. Ti dialogi, protagonistove refleksije in situacije predočajo argumente za protagonistovo zavračanje ideološkega razkola v slovenski skupnosti in kolaboracije z okupatorjem: med drugim se sklicuje na svojo predhodno primorsko izkušnjo fašističnega etnocida nad slovenstvom in na vrednoto naroda v povezavi z vrednoto krščanstva. Obenem III. del romana niza negativistično izbrane motive za prikaz stalinističnih praks. To bi lahko služilo tudi kot osnova za antikomunistično-tendenčno naravnost romana (uskklajeno z delom postsocialističnih nacionalnih zgodovinopisij),⁹ vendar pripoved situacijsko predoča razliko med stalinistično prakso sovjetskega socializma proti koncu vojne in po njem ter prakso predvojnega komunizma (npr. v delovanju odpornika Ferda), ki jo protagonist refleksivno in dialoško zbližuje s svojim krščanskim delovanjem. Roman s tem vzdržuje relativno ambivalenco do politično-ideoloških posplošitev.

⁹ Kuljić to perspektivo prepoznava kot značilnost postsocialističnih prostorov bivše Jugoslavije, opredeljeno s pojmom viktimizacija (celotnega naroda). »Pogosto žrtve postanejo ključni in uradni pojem: [...] v Srbiji ob koncu 80. let in na Hrvaškem v 90. letih 20. stoletja je vse bolj prisotna teza, da sta obe naciji žrtvi Jugoslavije [...] na status žrtve pretendirajo vsi.« (Kuljić 218) To utemeljuje s psihološko razsežnostjo »spomina v krizi«: [č]im bolj je zaostrena kriza, močnejša in bolj emotivna je podoba preteklosti: je hkrati idealizirana in demonizirana.« (Kuljić 118)

Celota vseh treh delov Rebulovega romana je motivno-tematsko usklajena z znanstveno-zgodovinopisnimi rezultati sodobnih raziskav oz. zgodovinopisno dokumentiranih usod nekaterih medvojnih podpornikov ali akterjev slovenskega političnega katolicizma ali krščanskega socializma (posamezni duhovniki,¹⁰ politiki kot npr. primorski Stanko Vuk¹¹ itn.) Te spominske vsebine (teme) so se predhodno vzdrževale predvsem v kulturnem spominu politično-emigrantskih ali zamejskih slovenskih skupnosti kot (tudi literarno) zapisovana skupna preteklost, lahko pa (ustno) v komunikacijskem spominu lokalnih skupnosti. Z vidika slovenskega »matičnega« prostora se jim lahko pripiše status predhodno zamolčanega spomina, ki prestopa v preformirani kulturni spomin skupnosti.¹² Pri tem lahko kot tema iz cone »razdeljenega spomina« vzbuja divergentne vrednotenjske emocije.

»Institucionalizacija kulture spominjanja se začne s prehodom spominjanja v kulturni spomin.« (Kuljić 21) Proces se usmerja k zamejitvi in zatrditvi spomina v »absolutno preteklost« (prim. Assmann 54–55), v tem primeru (slovensko) nacionalno. V opisanem medbesedilnem kontekstu se predhodno zamolčana »primorska« tema narodnoobrambno delujočih primorskih duhovnikov (in tudi krščansko-socialističnih politikov) pod fašizmom in nacizmom v sodobnem znanstvenem zgodovinopisju oblikuje tudi kot vseslovensko relevantna spomska tema (prim. Pelikan, *Tajno*). S tem se usklajuje Rebulov roman, ki pa – v razliki z znanstvenim zgodovinopisjem – predhodno zamolčano spominsko temo idejno interpretira z neločljivostjo ideje

¹⁰ Rebulova zgodba o fikcijskem liku primorskega duhovnika je v nekaj biografskih ozirih primerljiva z zgodbo primorskega duhovnika Filipa Terčelja (1892–1946). Med zgodovinsko realnimi osebami kot liki Rebulovega romana je v sodobnem slovenskem zgodovinopisju raziskano delovanje npr. Virgila Ščeka. V sodobnem nemškem zgodovinopisju, ki z novimi temami reaktualizira II. svetovno vojno in predstavlja medvojni položaj različnih družbenih skupin, med drugimi bavarske katoliške skupnosti pod nacizmom, pa je raziskano tudi antinacistično delovanje Fritza Gerlicha.

¹¹ Zgodbo primorskega književnika in krščanskega socialista, večletnega zapornika v fašistični ječi in po vrnitvi v Trst žrtve politične likvidacije je kratko omenil roman Borisa Pahorja *Zatemnitev*, v roman jo je oblikoval Fulvio Tomizza (*Mladoporočenca z ulice Rossetti*), vključena je v dramo Tamare Matevc (*Zaljubljeni v smrt*). V literarnih besedilih ostaja odprto, katera medvojna politična opcija je izvedla umor. Raziskavo tega vprašanja je ponovno odprl komunikacijski spomin (priče izpovedi likvidatorja) in v znanstvenem zgodovinopisju Martin Breclj v *Anatomiji političnega zločina*.

¹² Primer je lahko postavitev kipa duhovnika Filipa Terčelja v Ajdovščini (2010), delo Mirsada Begića. Besedilo na plošči ob cerkvi izpostavi njegovo narodnoangažirano in slovstveno dejavnost.

naroda in krščanstva.¹³ S tem ima duhovnikova zgodba potencial sinekdohe za celoto nacionalne skupnosti,¹⁴ ki naj se (kot subjekt enako-pravnega naroda) legitimira na katoliškem religioznem temelju in jo pri tem nacionalno-eksistenčno limitno ogrožajo politično-ideološki režimi fašizma, nacizma in komunizma. To nakazuje eden od številnih protagonistovih sogovornikov, župnik Melhior: »Zdaj vidim, da grem iz ene sužnosti v drugo. Ta je sicer slovensko in slovansko obarvana, je pa sužnost.« (Rebula 126) S tem sogovornikom se protagonist skozi roman običajno ne strinja. Z vidika protagonistovega konca je možno interpretirati, da bi se protagonist s to izjavo naposled strinjal. A roman na to ne daje eksplicitnega odgovora. Celota romana je osredinjena na eno, duhovniško temo in z njo kulturno-spominsko modelira še bližnjo, vojno preteklost in njene potencialne konsekvence za slovensko skupnost 20. stoletja. Posredno to eno-tematskost potrjuje ožja žanrska opredeljenost *Nokturna*: v širšem okviru romana časa je *Nokturno* duhovniški roman.

Roman Sofi Oksanen *Ko golobice izginejo* (2012)

V sodobni historiografski usmeritvi ustne zgodovine nastajajo znanstveno komentirane zbirke individualnih (ustnih) pričevanj o bližnji preteklosti in, širše, v sodobni »zgodovini od spodaj« tudi komentirane zbirke individualnih (pisnih) pripovedi o življenju. V tem kontekstu se dokumentirajo tudi »spomini, ki so bili [predhodno, v času ZSSR] zanikani spomini, spomini, ki so skoraj izginili« (Paju 87) in se lahko kot skupno-relevantne spominske teme vgrajujejo v prenovljeni kulturni spomin. Nespregljiv primer akomodacije »zgodovine od spodaj« v prenavljanje nacionalno-skupnostnega kulturnega spomina se zdi prav estonski projekt iz zadnjih let pred razpadom ZSSR: na pobudo (1988) Združbe za estonsko dediščino (Eesti Muinsuskaitse Selts) in (1989) Estonskega literarnega muzeja v Tartuju je bilo »v nekaj letih [...] zbranih tisoče strani zabeleženih spominov« (Hinrikus 69) na čas vse od prve estonske države (1918)

¹³ Škamperle (45) opredeli Rebulo kot religioznega avtorja in katoliškega pisatelja.

¹⁴ To razširitev nakazuje zgodovinopisna analiza literarizacije novejše slovenske zgodovine, ki primerja Rebulov *Nokturno* in roman *Zatemnitev* Borisa Pahorja. Oba umeščata dogajanje na Primorsko pod fašizmom, a različno »prikazujeta položaj iz zornega kota primorskega partizanstva na eni in vloge primorske duhovščine na drugi strani in tako primorska situacija [...] izstopa iz vseslovenskega konteksta, a hkrati problematizira dogajanje v njem.« (Pelikan, »Zgodovinski« 49)

preko sovjetske, nato nacistične okupacije in povojne ponovne umestitve Estonije v državo ZSSR. Zbiranje se je začelo še pred razpadom ZSSR: glede na čas zapisa¹⁵ so bili ti spomini v statusu Foucaultevega pojma »kontramemorije«. ¹⁶ Roman *Golobice* je motivno-tematsko precej usklajen s temi osebno-spominskimi vsebinami, vsaj kolikor je to razvidno iz obsežnega izbora teh pripovedi o življenju v angleškem prevodu (*Carrying Linda's Stone*). Ta obsega zgodovinopisno komentirani izbor življenjskih pripovedi (*life narrative*) žensk, ki pa seveda govorijo tudi o moških, otrocih, starih starših itn. in s tem vključujejo zgodbe različnih članov družine, širše rodbine in sosedskih skupnosti posamezne pripovedovalke. Tudi naslov izbora ni naključen: Linda je mitska (!) junakinja, mati junaka iz estonskega epa o davni preteklosti *Kalevipoeg*. Eksplicitno povezano s prenavljanjem kulturnega spomina pa je zgodovinopisno delo *Memories Denied*, ki kombinira komunikacijsko-spominske vsebine, podane v spominih in pričevanjih, dokumente različnih oblasti in povzete orise dogodkov z navedenimi dokumentarnimi ali zgodovinopisnimi referencami. Za primerjavo »tekstov in kontekstov« bo tu uporabljen še sodobni znanstveno-zgodovinopisni pregled estonske zgodovine 20. stoletja (Pajur in Tannberg), objavljen v založništvu Univerze v Tartuju (kar smemo razumeti kot znanstveno relevantno predstavitev nacionalne zgodovine, in sicer v angleškem prevodu, torej namenjeno mednarodni skupnosti).

Prikazani čas zgodb(e) v romanu *Golobice* obsega dogodke med letoma 1941 in 1966, v središču pa je vojni čas. Doživljanje osrednjih likov romana soustvarjajo tudi njihovi spomini na izkustva izpred časa vojne (kot v pripovedih ljudi iz omenjenih zbirk) in priklicujejo dogodke, ki pogojujejo specifično vojno v estonskem prostoru. Roman to pripovedno poudarja z diskontinuiranim razmeščanjem dogodkov v sosledje poglavij in z motivno-tematsko kompleksnostjo: sintetično povezuje več nacionalno-relevantnih in predhodno »zanikano«-spominskih tem. Referenčni zgodbeni dogodki so v romanu (po analogiji z razmerjem

¹⁵ »Življenjske zgodbe so se zbirale že v sovjetski dobi. Mnogo ljudi je zaupalo svoje zgodbe Literarnemu muzeju in jih predalo rokopisnemu oddelku, ne da bi želeli ali upali na objavo v tej dobi. Ustvarili so sporočila za neznano prihodnost«. »Različni estonski muzeji in arhivi v celoti hranijo od šest do deset tisoč avtobiografskih besedil ali spominov.« (Hinrikus 69, 70)

¹⁶ Delujejo kot »izzivanje državne hegemonije nad diskurzivno domeno preteklosti. Lahko se pojavijo tudi ob menjavi režima, kar s seboj prinaša novo interpretacijo preteklosti, kot to ilustrira uradna zavrnitev prejšnjih sovjetskih zgodovinskih narativov v Srednji in Vzhodni Evropi.« (Gibson 43)

med osebnim in kolektivnim spominom) razporejeni v individualne, a neločljivo (rodbinsko in/ali vaško-skupnostno) povezane zgodbe treh osrednjih literarnih likov.

Roland Simson je v precej »črno-beli« karakterizaciji dveh moških likov nedvoumno »pozitivec«: je sin razlaščenega in nato izginulega (deportiranega) lastnika manjše kmetije, veskozi pa predvsem upornik, angažiran za suverenost Estonije. Kot okupatorja dojema tako sovjetski kot nacistični režim. Dojemanje obeh, enako kot predhodne carsko-ruske oblasti ter ekonomskih privilegijev baltsko-nemškega plemstva v estonskem prostoru kot tujega (kolonialnega) gospostva, je utemeljeno v zgodovinskih dejstvih (v »kontekstih«).¹⁷ Zato se Roland v teku vojne torej ne vključi v Estonski korpus, ki ga formira Rdeča armada zoper nacistično okupacijo, in prav tako se ne vključi v Estonsko legijo, ki jo formira okupatorska nemška nacistična vojska zoper sovjetsko okupacijo. Je vojak iz skupine, ki se v zavezniški Finski¹⁸ izuri za boj, predvidoma v bodoči estonski vojski. Po nemški okupaciji organizira množične prebege estonskih vojaških obveznikov in civilistov čez morje. Po izdaji je ujetnik v nacističnem koncentracijskem taborišču Klooga. Po ponovnem prihodu Rdeče armade ter ponovni priključitvi Estonije v ZSSR je upornik zoper sovjetsko nadoblast v gozdni gverili: vojak t. i. *gozdnih bratov (bratovščine)*.¹⁹ Ko sovjetska oblast te skupine

¹⁷ Tretjerajhovsko gospostvo je obnovilo predhodno nemško obvladovanje estonskega prostora: ob izteku I. svetovne vojne je baltsko-nemško plemstvo, ki je še v začetku 20. stoletja posedovalo 58 % zemljišč v pretežno agrarni Estoniji in imelo zlasti v Talinu (prim. Talivee) do leta 1904 tudi kulturno in politično premoč, spričo »boljševiske grožnje v neposredni sosesčini« pozvalo na pomoč Berlin. (Pajur in Tannberg 10, 15, 17–18, Paju 80–81) Tedaj je nemška vojaška zasedbačasno onemogočila uveljavitev prve estonske deklaracije neodvisnosti. Z uspešno izrabo okoliščin I. svetovne vojne in predrevolucijskega vrenja v Ruskem carstvu l. 1917, ko je Vseestonski kongres v Tartujučasni vladi poslal osnutek zakona o estonski avtonomiji, je bil slednji v tej inštituciji sprejet 5. 6. in je odpravil baltsko-nemške, po švedski kapitulaciji l. 1710 pridobljene »srednjeveške privilegije«. Oktobrska revolucija in sprememba režima (zlasti z opcijo pridobitve zemlje po razlastitvi nemških veleposestnikov v pretežno agrarni Estoniji) pa je imela somišljenike tudi v Estoniji. A kmetje niso dobili zemlje in (tudi spričo nasilja) je podpora boljševizmu precej upadla (prim. Paju 78–81).

¹⁸ Med II. svetovno vojno so se estonski vojaški obvezniki, ki so se hoteli izogniti mobilizaciji v nacistično nemško vojsko in se boriti proti sovjetski Rdeči armadi, vključevali tudi v finsko vojsko. (Pajur in Tannberg 53)

¹⁹ Angl. prevod: *Forest Brothers* (Pajur in Tannberg 72) oz. *the forest brethren* (Jõe-Cannon 56). »Gozdna bratovščina« izvaja gverilsko-vojaški odpor zoper sovjetsko okupacijo med letoma 1944 oz. 1945 in 1953 in v njej naj bi (z različno dolgimi obdobji udeležbe) delovalo okrog 30.000 moških oz. 3 % populacije estonskega pro-

gozdnih bratov v začetku petdesetih let dokončno uniči, Roland velja za prebežnika na Švedsko. (Konec naj tu ostane nepovedan.) Drugi osrednji lik *Golobic*, nedvoumno »negavec«, je Edgar: Rolandov bratranec, nekoč študent univerze v Tartuju,²⁰ leta 1941 dezerter (kot mnogi Estonci) iz Rdeče armade in Rolandov sočlan »finske« estonske vojaške enote (predstavljen kot slabič). Po nemški okupaciji kolaborira: je podporni izvajalec nacistične (kolonizacijske) ekonomije (petrokemične industrije z delovno silo iz koncentracijskih taborišč), vključen tudi v izvedbo nacističnega genocida nad Judi v estonskem prostoru (prim. Paju), nacistični oblasti pa izda bratranca in lastno ženo, Rolanda in Juudit. Po vrnitvi Rdeče armade se Edgar pretvarja, da je taboriščnik iz Klooge. Kljub temu ga režim deportira v Sibirijo. Po vrnitvi si ustvarja kariero kot (lažna) priča na montiranih procesih, KGB-jevec (»tovariš Parts«). Vohuni in piše sovjetsko »zgodovinsko« knjigo »V srži nacistične okupacije«. Pisanje je krinka za iskanje Rolanda, ki ve za njegovo kolaboracijo z nacisti in bi ga lahko uničil, kot Edgar uničuje druge v svoji (sprva) preživetveni strategiji v povojnem režimu (prim. Oksanen 217). Tretji osrednji lik romana je Juudit: Edgarjeva žena, meščanka iz Talina. Med vojno na Rolandov ukaz zapelje nemškega častnika, se zaljubi, išče preživetveno varnost in kolaborira z Nemci, ob tem (neprepričano) pomaga v organizaciji estonskih prebegov. Po vrnitvi sovjetske oblasti jo Roland skriva v svoji gozdni gverilski enoti. Leta 1948 se vrne v mesto, naleti na soproga, (spet neuspešno) zaživita skupaj, a vsaj od montiranega procesa, na katerem »priča« soprog, je psihično uničena: razpeta med željo po znosnih ekonomskih pogojih, strahom, kdaj jo bo režim razkril, in naraščajočo travmo. (Konec zamolčimo.) Proti koncu roman uvede četrti lik, Evelin, iz generacije potomcev. Zaplete se s »sovražnikom države«, kar njo in njene prednike vodi v Edgarjevo KGB-jevsko past.

Zaradi motivno-tematske kompleksnosti romana lahko le nekaj motivnih primerov in simbolni pomen pripovedne strukturacije romana služi za primerjalni vpogled v ujemanje vrednosti, ki je v predstavljanju estonske bližnje, predvsem vojne preteklosti dodeljena

---

stora, podporno pa več: »[ž]enske so vzdrževale obsežen podporni sistem, mnoge so bile zaradi svoje podpore bratovščini ustreljene ali obsojene na težko delo v Sibiriji.« (Jõe-Cannon 56) Ta ženski podporni sistem je nakazan ob Rolandovi usodi tudi v romanu *Golobice*. Povojne, t. i. marčevske množične deportacije (25.–29. 3. 1949), ki so zaobsegle veliko število žensk (in otrok) (Jõe-Cannon 53), so močno oslabile gozdno gverilo oz. »vojno po vojni«: »več kot 20.700 ljudi je bilo deportiranih iz Estonije v Sibirijo«. (Pajur in Tannberg 72)

²⁰ Tam se je formirala ideja o neodvisni Estoniji (prim. Paju 63).

estonski neodvisnosti in kolektivni identiteti nacionalnosti: v romanu, spominopisju in znanstveno-zgodovinopisnem pregledu nacionalne zgodovine 20. stoletja.

Parateksti naslovov poglavij »citatno« predstavljajo vsakokrat prikazano leto dogajanja v vizualnem mediju poštnih znamk. To je znak zgodovinsko-žanrske identitete tega romana, ki s tem jasno sporoča, da se fikcijska pripoved utemeljuje v dokumentirani pretekli realnosti: znamke so materialna evidenca vsakokratne oblasti nad prostorom. Vizualni citat v naslovu poglavja dopolnjuje navedba kraja zgodbenih dogodkov (za 1941: Sovjetska socialistična republika, nato Generalni komisariat Estonija / Državni komisariat za vzhodna območja). V dinamiki tega simbolnega kodiranja oblasti nad časom in krajem dogajanja opazno (in zgodovinsko dejansko) ni neodvisne estonske oblasti, ki pa jo v pripoved stalno priključuje Rolandovo doživljanje dogodkov. Razmerje med obojima sugerira *okupacijski* status vsakokratne oblasti na znamki. Eksplicitno se takšna opredelitev predhodnih oblasti izpisuje v sodobnem nacionalnem znanstvenem zgodovinopisju in prevladuje v spominopisju.²¹ Poleg tega tako Roland kot Juudit sprva doživljata nemško okupacijo kot osvoboditev izpod sovjetskega režima – a samo za trenutek.²² Juuditino doživljanje:

Mesto je bilo še vedno polno ran in izsesano do praznega, ulice so se pogrezale pod trupli konj in sovjetskih vojakov, med njimi je mezelo od hroščev, toda kmalu bo tudi to odstranjeno. [...] iz ruševin se bo dvignil mir, [...] deportiranci se bodo morda vrnili [...], ne bo več trkanja na vrata sredi noči, Nemčija

²¹ Referenčna obdobja so (v naslovih enotno) poimenovana kot: »Sovjetska okupacija«, »Nemška okupacija«, »Estonska udeležba v II. svetovni vojni«; »Sovjetska Estonija«. (Pajur in Tannberg 47, 48, 52, 55) Ali: »Sovjetska okupacija (1940–41)«, »Nacistična okupacija (1941–1944)«, »Znova sovjetska okupacija (1944–53)«, »Post-stalinistično obdobje (1953–1985)«. (Jõe-Cannon 50, 52, 53, 56) Ali: »Prva sovjetska okupacija«, v opisu medvojnega časa prav tako: »nemška okupacija«, nato pa: »Sovjetsko obdobje«. (Hinrikus 67, 77 itn.), »oba okupatorja, Nemci in Rusi« (Paju 270) itn.

²² Paju opozarja, da je bilo nacionalsocialistično gibanje v neodvisni Estoniji ob koncu I. 1933 »kriminalizirano«, tudi zaradi preprečitve obnove vpliva baltskih Nemcev in zaščite judovske manjšine (160–164). Drugačna je bila situacija poleti 1941 po umiku Rdeče armade iz Estonije: »občutek hvaležnosti« je sprejel »nemške zavojevalce, kot da bi ti rešili Estonijo pred srhljivim zlom. Po zapiranjih, deportacijah in množičnih umorih, ki so zaznamovali sovjetsko okupacijo, je estonsko prebivalstvo, vključno z mnogimi Judi naivno verjelo, da bo nemška okupacija človečnejša.« »Prihod Nemcev je imel v različnih delih Estonije različen pomen. Moja mama je videla nemški požig njene domače vasi. A v [...] mestu Pärnu so Nemce praznično sprejeli,« podobno v drugih mestih. Temu sledi povzemanje ene od pričevalk in opis nacistične represije nad Judi. (Paju 270–275)

bo dobila vojno – boljše prihodnosti si ni bilo mogoče zamisliti. [...] Toda čeprav si je to Juudit še pred nekaj trenutki močno želela, ji je misel v delcu sekunde postala nevzdržna in [...] brezbriznost je zamenjal strah pred tistim, kar bo prišlo. (Oksanen 34)

Rolandovo doživljanje:

Vse to je pomenilo, da smo se odkrivali boljševoikov. [...] izvod časnika Järve. Na prvi strani sem zagledal zapis v črnem okvirčku [...]. 'V spomin na vse, ki so padli za osvoboditev Estonije' [...]. Ostale sem pustil, naj blebetajo. Nenadoma sem spoznal, da že živijo v osvobojeni državi. Kot da se ne bi nikoli borili. Kot da bi že nastopil mir. [...] Je bilo res že vsega konec? [...] Ali smem res že upati, da nam bodo kmalu vrnili kmetijo [...] Morda se bodo deportiranci iz Sibirije lahko vrnili v domovino [... A se takoj ove] Vojne ni bilo konec. [...] Bil sem prepričan, da bodo mobilizacijske uredbe boljševoikov [...] kmalu zamenjale nemške. (Oksanen 44–45)

V obeh doživljanjih se ponovi (in ob še mnogih ponovitvah posebej izpostavi) spomin na (tu prvo) množično deportacijo v Sibirijo kot motiv, ki priklicuje temo kolektivne travme.²³ V naslednjem poglavju sledi Juuditina misel, ki osmišlja naslov romana in sugerira strah tudi pred nemško-nacistično okupacijo: »odvrnila [...] je pogled od ženske, ki je v izložbi [...] nameščala veliko fotografijo Hitlerja, odmaknila je pogled od napisa 'Hitler, osvoboditelj' [...]. V bližini bolnice so nemški vojaki lovili golobice [...]: 'Lonec je že pristavljen!'« (Oksanen 48–49).

Kulturni spomin se oblikuje tudi v simbolnem kodiranju spominskih vsebin, ki si jih delijo številni osebni spomini. Pomenljiv motiv, eksplisiten simbol nacionalne kolektivne identitete je nacionalna zastava: v *Golobicah* je pomen izobešenja nacionalne zastave s Pikk Hermann,

²³ Sovjetske množične »junjske deportacije« Estoncev v Sibirijo se omenijo tudi ob uradniškem načrtu o izvedbi nacističnih deportacij Judov v Estoniji; avtor poročila je kolaborant Edgar. (Oksanen 172) Omenjane so tudi na začetku in koncu I. dela romana ob usodi Rolandovega očeta (25, 86). Izpostavlja jih sodobno estonsko nacionalno zgodovinsko: »[č]e so aretacije sprva zajele predvsem predhodno elito (konec l. 1940 [...]), se je represija kmalu razširila na vse socialne ravni in ustvarjala atmosfero strahu [...] Vrhunec je dosegla 14. junija 1941 v sočasnih množičnih deportacijah iz Estonije, Litve in Latvije. Rezultat je bila nasilna deportacija 10.000 Estoncev brez kakršnega koli sojenja [...]. Moške žrtve deportacije so bile aretirane in poslane v delovna taborišča, kjer je večina od njih umrla ali bila ubitih, ženske in otroci pa so bili prisilno izseljeni v Sibirijo.« (Pajur in Tannberg 48) Marčevske deportacije l. 1949 so doletele »več kot 20.700 ljudi iz Estonije« (ibid. 72–73). Zgodovinski pregled z obsegom besedila o deportacijah, roman pa s ponovitvami omemb in z vsaj dvakratno omembo strahu Estoncev »pred vlaki« nakazujeta, da so sovjetske deportacije v kolektivnem spominu posebej močna kolektivna travma.

stolpa gradu Toompea v Talinu,²⁴ izpostavljen ob odhodu nemške vojske in pred prihodom Rdeče armade, v času petdnevne samostojnosti Estonije (18.–22. 9. 1944), kar je sovjetsko zgodovinopisje zamolčevalo (prim. Oksanen 331). Isti dogodek omeni Paju (281) s sklicem na poročilo finskega časopisa (1944) in ga predhodno argumentira kot zanikani spomin, odsoten v sovjetskem šolskem kurikulumu. V sodobnem estonskem zgodovinopisnem pregledu je prav gesta izobeženja nacionalne zastave omenjena trikrat: ob datumu estonske državnosti (24. 2. 1989) ter v kronološkem pregledu ob prvi razglasitvi neodvisnosti l. 1918 in ob odcepitvi od ZSSR (Pajur in Tannberg 86, 111). Usodo nacionalne zastave ob prihodu ali nacistične ali sovjetske vojske omenja več »življenjskih zgodb« v *Carrying Linda's Stone*. Na ceremonialne oblike, v katerih se prezentirajo osrednje kolektivno-spominске teme v kulturi spominjanja, se nanaša v *Golobicah* motiv ilegalnega opozicijskega študentskega spreveda v Talinu leta 1965, ta pa referira na starodavni estonski upor (»noč sv. Jurija«, 23. april 1343) – tedaj germanskemu – gospostvu, ki ga beleži nacionalno zgodovinopisje (prim. Jõe-Cannon).

Dejstvo, da sta zgodbi Juudit in Edgarja (proti koncu pa tudi zgodba Evelin) podani v tretjeosebni pripovedi, »pozitivec« Roland pa dobi prvoosebno-pripovedni privilegij lastnega glasu, dodatno nakazuje, da implicitni avtor v upodabljanju te skupne estonske vojne preteklosti najbrž ni nevtralen v predstavljanju prej zamolčanih skupno-spominских estonskih tem (in potencialno razdeljenega spomina). Dodatno podpira to vrednotenje sama strukturacija pripovedi, ki se postopno razcepi v povsem očitno jukstapozicijo dveh podob preteklosti. Eno gradi (personalna) pripoved dogodkovno povezanih zgodb predvsem Rolanda, Juudit in Edgarja (proti koncu še Evelin, povojne potomke); fokalizacija se po poglavjih premešča med temi liki. Pripoved pa sčasoma začnejo prekinjati označeni ali tudi neoznačeni deli besedila (vključno z motti) kot vložna pripoved o celo tudi nekaj istih dogodkih (zlasti v nacističnem taborišču Klooga), ki pa jo *piše* eden od teh likov, torej Edgar. Iz te »zgodovinopisne«, mestoma tudi lažno-pričevanjske prvoosebne pripovedi »udarja« citatni politično-ideološki diskurz s frazami, kot so npr.: (predvojna) »meščansko-fašistična Estonija« (Oksanen 218) ali »[t]ik preden je sovjetska vojska Estonijo rešila izpod jarma nacističnega suženjstva ...« (ibid. 368; podobne formulacije so citirane v Paju). Izven te vložne pripovedi pa je roman v oznakah vojne usklajen

²⁴ Retoriko prostora estonske prestolnice Talin in simboliko gradu analizira študija Elle-Mari Talivee.

s sodobnim estonskim zgodovinopisjem in spominopisjem.²⁵ Glede na predhodno pripovedovane »iste« vojne dogodke v Rolandovi zgodbi se Edgarjevo pisanje o estonskem »nacističnem zločincu« Rolandu/Marku razkriva kot grotesken konstrukt: režimsko-zgodovinopisno ponarejanje preteklosti.²⁶ Tretjeosebno personalno pripovedovana Edgarjeva doživljanja in izkustva se seveda razlikujejo od njegove pisne ponaredbe preteklosti. Še več: falsifikator o svoji pripovedni manipulaciji tudi razmišlja, tako da je razmerje med pripovedovanjem falsifikata in falsifikatorjevo refleksijo o pisanju falsifikata – metafikijsko razmerje, ki dodatno groteskno-parodično sugerira fikcijski značaj te njegove medvojne estonske »zgodovine«. To, pripovedno-vložno metafikijsko razmerje tudi eksplicitno simbolno razveljavlja sovjetsko zgodovinopisje o Estoniji v okvirni strukturi jukstapozicije dveh podob estonske medvojne preteklosti.

V drugi podobi preteklosti pa personalna pripoved zgodb(e) osrednjih likov motivno-tematsko oblikuje vsebine, ki so bile predhodno politično-ideološko nezaželene (estonsko doživljanje sovjetske okupacije kot nasilja, množičnost dveh deportacij, podpora prebivalstva povojni odporiški vojski) in s tem v statusu »zamolčanega« ali uradno »zanikanega spomina« ali »kontramemorije«. Ta v tranzicijskih prostorih sicer praviloma ustvarja tudi »razdeljeni spomin« ali delovanje »konfliktnih si pogledov« (Hinrikus 75). Zgodba četrtega lika, Evelin kot potomke generacije tistih, ki jih je usodno opredelila vojna, najprej nakazuje, da bi lahko pripovedno »argumentirala« malce manj negativni-

²⁵ Z vidika kontrapunktnega branja je v *Golobicah* in »kontekstih« diskurzivno pomenljiva odsotnost sovjetsko-zgodovinopisnega poimenovanja II. svetovne vojne kot »domoljubne« oz. *domovinske vojne*. »[D]ruga svetovna vojna je postala v ZSSR uradno znana kot 'velika domoljubna vojna'« (Hobsbawm 162); to poimenovanje se je v ruskem in beloruskem prostoru ohranilo tudi v času razkroja ZSSR, kot lahko razbiramo npr. v pričevanjih, ki jih zbere Svetlana Aleksijevič (v publikacijah *Last Witnesses* (2019) ali *Vojna nima ženskega obraza* (2021); izvirnika sta izšla leta 1985), ali v postsovjetskih zgodovinopisnih študijah, npr. *Deti Velikoi Otechestvennoi voiny* (2002) N. K. Petrove. V estonski zgodovini je zmaga nad nacizmom povezana s ponovno sovjetsko oblastjo. Zapletena situacija estonskega prostora med letoma 1941 in 1945 je v estonskem spominopisju in sodobni znanstveno-zgodovinopisni nacionalni zgodovini poimenovana kot »II. svetovna vojna« (npr.: »Estonian involvement in World War II«; Pajur in Tannberg 52 in drugje).

²⁶ Prosovjetsko pisanje estonske medvojne zgodovine se lahko razume kot referenca na del sovjetske zunanje politike (prim. Hinrikus), ki se po vojni usmeri v mednarodno diskreditacijo zelo številčne emigrantske estonske skupnosti in njenih političnih prizadevanj za rekonstitucijo neodvisne Estonije: diskreditacijo (»meščanskih«) »nacionalistov« vzpostavljajo argumenti o potencialni estonski medvojni podpori nacističnemu režimu na Baltiku.

stično podobo povojne sovjetsko-estonske vsakdanjosti in s tem utemeljevala »razdeljeni spomin« na to obdobje: zgodba potomke zajema čas v obdobju »otoplitve« v ZSSR. Evelin (iz kmečke družine) se je »rešila kolhoza« (Oksanen 346), je študentka v Talinu in v danih režimskih pogojih načrtuje mirno življenje z družino, domom in uradniško službo: to je uresničljivo, čeprav zaznava pomanjkanje in ponotranji previdnost pred režimom. Sprva bi za njeno dojetje resničnosti zlahka veljalo to, kar opaža Ene Kõresaar, ko raziskuje življenjske zgodbe povojnih generacij estonske skupnosti: »četudi je sovjetska era izrisana negativno, je vsakdanje sovjetsko življenje opisano v pozitivni luči.« (povzema Hinrikus 75) Vendar nakazana katastrofa, potem ko ljubezen pripelje Evelin med študente, ki manifestirajo idejo estonske neodvisnosti, močno prevprašuje dejanskost poststalinistične »odjuge« in v tem roman ni usklajen z omenjenimi življenjskimi zgodbami: zdi se, da iztek pripovedi ne daje tematskih argumentov za »pozitivni spomin« na poststalinistično obdobje. (Po ustnih informacijah avtorici članka je bila recepcija romana v estonskem prostoru ambivalentna.)

Mnoge motive, ki neposredno oblikujejo življenja osrednjih likov *Golobic*, in teme, ki jih povezujejo, primerjalno najdemo torej tudi v pripovedih o življenju in pričevanjih, ki se nanašajo na življenje v med- in povojni Estoniji. Dogodki v romanu ustrezajo kronologiji iz znanstvenega zgodovinopisja. Zaradi fokusacije na estonski prostor roman natančneje ne razvije kolektivno-spominske teme deportacij v Sibirijo, jo pa mnogokrat priklicuje v omembah. Tudi kolektivno-spominska tema povojne estonske emigracije na Zahodu je zato razvita le v Edgarjevi falsificirani »zgodovini«. In nazadnje v *Golobicah* tudi ni važnejših motivov rusifikacije,²⁷ slednje pa sicer ni v nasprotju s sodobnim kontekstom referenčnega prostora zgodbe: »[v] razpravi o postsovjetskih estonskih zgodovinskih učbenikih Heiko Pääbo prikaže, kako estonski učbeniki zavračajo idejo iz sovjetskega obdobja, da Estonija pripada ruskemu civilizacijskemu svetu, in preokvirijo pripoved o estonski zgodovini v kontekstu baltiške regije kot alternativne regionalne identitete in zgodovinskega prostora.« (Gibson 43)

---

²⁷ Zgodovinopisje izpostavi naraščajočo redukcijo estonskega deleža v populaciji socialistične Estonije: od 90,6 % leta 1897 pade na 61,5 % leta 1989. Številke govorijo v prid rusifikaciji prostora, nanje pa močno vplivajo množične deportacije estonske populacije in politična migracija. (Pajur in Tannberg 72)

Za sklep

Primerjalna analiza obeh sodobnih romanov o vojni in njihovih znanstveno-zgodovinskega in spominopisnih kontekstov je pokazala njihovo precejšnje motivno-tematsko ujemanje: tudi oba sodobna romana oblikujeta podobo II. svetovne vojne kot še bližnje, in sicer eksistenčno-limitne preteklosti estonske in slovenske etnične, nacionalno opredeljene skupnosti z eno temo (*Nokturno*) oziroma sintezo več tem (*Golobice*), ki so se predhodno vzdrževale kot »zamolčani spomin« pretežno na liniji komunikacijskega spomina. Z literarnim oblikovanjem teh tem oba romana sugerirata njihovo nacionalno-idejno relevantnost za vključitev v postsocialistično preformirani kulturni spomin v (re)konstituirani nacionalni, slovenski oziroma estonski državi. Kljub visokemu ovrednotenju nacionalnega vidika kolektivne identitete pa oba romana ali eksplicitno (*Nokturno*) ali potencialno odpirata idejo naroda čezetnični vrednoti nacionalne države: *Nokturno* z religiozno idejo narodu nadrejenega krščanstva in z likom italijanskega duhovnika, ki v času fašističnega poitalijančevanja podpira slovenski odpor, *Golobice* pa s potencialno judovskim priimkom lika,²⁸ ki mu je v predstavljanju estonskega boja za neodvisno nacionalno državo pripisana vloga »pozitivca« v zgodbi. V tej (interpretacijski) možnosti se *Golobice* (torej potencialno) razlikujejo od zbirke pripovedi o življenju *Carying Linda's Stone* ali znanstveno-zgodovinskega pregleda estonske nacionalne zgodovine 20. stoletja, saj tema judovske manjšine ali etničnih manjšin v njiju ni očitneje razvita, pač pa jo obsežno razvija zgodovinsko delo z vložnimi spomini in pričevanji *Memories Denied*, ki tudi to temo umešča v predhodno zamolčani oz. »zanikani spomin« in tudi z njo, s tem pa tudi z idejo čezetničnosti nacionalne države prenavlja estonski kulturni spomin.

---

²⁸ Slovenska prevajalka romana Julija Potrč (384) opozarja, da priimek Simson lahko konotira njegovo estonsko-judovsko »poreklo«. Roland prepoznava izkustvo režimskega nasilja (deportacije, taborišča) kot skupno za estonsko in judovsko skupnost v II. svetovni vojni. (Prim. Oksanen 173)

LITERATURA

- Assmann, Jan. *Kultura pamćenja*. Prev. Nikola B. Cvetković. Beograd: Prosveta, 2011.
- Calic, Marie-Janine. *Zgodovina jugovzhodne Evrope*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2019.
- Cerkvenik, Denis. *Operacijska cona za Jadransko Primorje od 1943 do 1945 s poudarkoma na pravnem statusu in kolaboracionizmu*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2021.
- Cornis-Pope, Marcel, in John Neubauer. »General Introduction«. *History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures of the 19th and 20th centuries*. Vol. 1. Ur. Marcel Cornis-Pope in John Neubauer. Amsterdam, Philadelphia, PA: John Benjamins, 2004. 1–18.
- Dović, Marijan. »Slovenska literarna kultura v okviru Vzhodne Srednje Evrope«. *Primerjalna književnost* 31.2 (2008): 159–169.
- Gibson, Catherine. *Borderlands between History and Memory. Latgale's Palimpsestuous Past in Contemporary Latvia*. Politics and Society in the Baltic Sea Region 4. Tartu: University of Tartu Press, 2016.
- Hinrikus, Rutt. »Life stories as memory«. *Carrying Linda's Stones. An Anthology of Estonian Women's Life Stories*. Ur. Suzanne Stiver Lie, Lynda Malik, Ilvi Jõe-Cannon in Rutt Hinrikus. Talin: Tallinn University Press, 2009. 67–90.
- Hirsch, Marianne. *The Generation of Postmemory: writing and visual culture after the Holocaust*. New York, NY: Columbia University Press, 2012.
- Hladnik, Miran. *Slovenski zgodovinski roman*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.
- Hobsbawm, Eric. *Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000.
- Jõe-Cannon, Ilvi. »A look at Estonian history«. *Carrying Linda's Stones. An Anthology of Estonian Women's Life Stories*. Ur. Suzanne Stiver Lie, Lynda Malik, Ilvi Jõe-Cannon in Rutt Hinrikus. Talin: Tallinn University Press, 2009. 44–66.
- Juvan, Marko. *Literarna veda v rekonstrukciji*. Ljubljana: LUD Literatura, 2006.
- Juvan, Marko. *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*. Ljubljana: LUD Literatura, 2012.
- Koron, Alenka. »Holokavst med zgodovino in fikcijo: primer Litellovega romana *Sojenice*«. *Primerjalna književnost* 38.3 (2015): 173–184.
- Kuljić, Todor. *Kultura spominjanja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.
- Lukić, Jasmina. »Recent historical novels and historiographic metafiction in the Balkans«. *History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures of the 19th and 20th centuries*. Vol. 1. Ur. Marcel Cornis-Pope in John Neubauer. Amsterdam, Philadelphia, PA: John Benjamins, 2004. 480–493.
- Matajč, Vanesa. »Medbesedilna razmerja med ustno zgodovino in literaturo v pričevanju«. *Acta Histriae* 19.1–2 (2011): 301–318.
- Matajč, Vanesa. »Border Fascism in the Venezia Giulia: the issue of 'proximate colony' in Slovenian literature«. *Acta Histriae* 24.4 (2016): 939–958.
- Oksanen, Sofi. *Stalinove krave*. Prev. Julija Potrč Šavli. Ljubljana: Beletrina, 2019.
- Oksanen, Sofi. *Ko golobice izginejo*. Prev. Julija Potrč. Ljubljana: Beletrina, 2016.
- Oksanen, Sofi. *Očiščenje*. Prev. Bibi Ovaska Prelesnik. Radovljica: Didakta, 2011.
- Paju, Imri. *Memories Denied*. Helsinki: Like Publishing Ltd., 2006.
- Pajur, Ago, in Tõnu Tannberg. *History of Estonia 1918–2017. A brief overview*. Tartu: University of Tartu Press, 2017.

- Pelikan, Egon. »Zgodovinski roman med nacionalno identiteto, ideologijami in 'zgodovinskimi žanri'«. *Primerjalna književnost* 30.3 (2007): 43–53.
- Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Pirjevec, Jože. *Partizani*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2020.
- Potrč, Julija. »Estonija med dvema ognjema«. *Ko golobice izginijo*. Avtorica Sofi Oksanen. Ljubljana: Beletrina, 2016. 379–389.
- Pucherová, Dorota, in Róbert Gáfrík, ur. *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures*. Leiden, Boston: Brill Rodopi, 2015.
- Rebula, Alojz. *Nocturno za Primorsko*. Celje: Mohorjeva družba, 2004.
- Segel, Harold B. *The Columbia Literary History of Eastern Europe Since 1945*. New York, NY: Columbia University Press, 2008.
- Sivec Skrt, Nina. *Etika in literatura v pripovednih žanrih med dokumentarnostjo in fikcijo*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2020.
- Škamperle, Igor. »Religiozna motivika v literarnem delu Alojza Rebule«. *Rebulov zbornik*. Ur. Marija Pirjevec. Trst: Mladika, 2015. 43–48.
- Talivee, Elle-Mari. »Literary Tallinn at the end of the nineteenth century: the structure of its townscape: an overview«. *Neohelicon* 41.1 (2014): 51–62.
- Veeser, H. Aram, ur. *The New Historicism*. New York, NY; London: Routledge, 1989.

Two Contemporary Novels about the World War II in Their Contexts of the Transition Epoch

Keywords: literature and war / Slovenian literature / Finnish literature / culture of remembrance / World War II / national identity / Rebula, Alojz: *Nocturno for the Littoral* / Oksanen, Sofi: *When the Doves Disappeared*

This article presents a comparative analysis of two contemporary novels about the World War II from the aspect of the relations of their motifs and themes with contemporary scientific historiography and memoirs about this war in their respective cultures. The Slovenian novel *Nocturne for the Littoral* (2004) by Alojz Rebula refers to the World War II in the Slovenian space, and the novel *When the Doves Disappeared* (2012) by the Finnish author Sofi Oksanen refers to the World War II in the Estonian space. The analysis is based on the application of New Historicism's comparative analysis of "texts and contexts" to the theory of memory culture. It reveals a correspondence of motifs and themes in both novels with the historiographical and memorial contexts in the referential spaces of their narratives, in the sense of the emergence of the "new", hitherto relatively repressed themes of the memory of World War II and its pronounced geopolitical consequences in both referential (re)nationalised cultural spaces. *Nocturne* forms one, *The Doves* a multiplicity of synthe-

ically interwoven themes of inherited memory previously maintained mainly in the realm of communicative memory, creating an entangled memory. The comparative analysis leads to the conclusion that both novels participate in the contemporary transformations of cultural memory in the age of transition, i.e., in the cultural memory of the still recent past of the World War II and its geopolitical aftermath in the two cultural spaces of (re)constitutionalized nation-states as referential spaces of their stories.

1.01 Izvirni znanstveni članek / Original scientific article

UDK 82.091:94(4)«1939/1945»

821.163.6.09Rebula A.

821.511.111.09Oksanen S.

DOI: <https://doi.org/10.3986/pkn.v45.i2.01>